

УДК 140.8(091)+141.155+165.731

П. П. Хімич,
аспірант

(Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ВИТОКИ СВІТОГЛЯДУ П. А. ТУТКОВСЬКОГО

У статті зазначено, що П. А. Тутковський належав до когорти вчених, які, з одного боку, закладали підвалини сучасної науки, з іншого – усталювали нову парадигму цілісності світу, єдності людини та природи. Проаналізовано впливи сучасної вченому філософської думки та досягнень тогочасної науки. Встановлено, що його біосферні узагальнення розвивалися як на основі світових набутків у сфері наук про Землю, так і в руслі національного світогляду.

Глибокі та радикальні зміни, які відбулися теренах нашої планети, актуалізують вироблення нової парадигми в поясненні сутності людини, її місця та ролі у природі. На сучасному етапі, коли людство наближається до екологічної кризи, потрібно теоретично дослідити історичні витоки такої парадигми і, узагальнивши цей досвід, запобігти посиленню шкідливих антропогенних впливів на природні екосистеми, відтак, цей суто теоретичний напрямок філософських розвідок набуває практичного значення. Разом з тим, серед різноманітних виявів цієї проблеми важливим на сучасному етапі є повернення до української культурної спадщини імен, які були в радянські часи штучно вилучені з ідеологічних питань. У процесі національного відродження вкрай необхідним стає звернення до філософської спадщини вітчизняних мислителів, що містять у собі фундаментальні архетипи національної культури. У цьому контексті серед персоналій особливе місце належить П. А. Тутковському, світоглядно-філософська концепція якого поєднує в собі тогочасні здобутки філософської думки та науки.

Значний обсяг матеріалів, де аналізуються наукові досягнення вченого, почав формуватися ще в радянські часи і пов'язаний із традицією друкувати матеріали, приурочені, зазвичай, до ювілейних дат, в яких досліджувались роботи вченого в галузі природознавства та його організаційна роль у створенні української академічної науки: праці М. Гуменюка, І. Іванової, О. Каптаренко-Черноусової, Г. Коленка, О. Маринича, В. Онопрієнка, В. Різниченка, І. Ровенчака, В. Скавронського, В. Цицори та ін. Попри це, джерела, світогляду П. А. Тутковського досліджені недостатньо. Така спроба була здійснена лише В. Крисаченком. Відтак метою статті є цілісний філософський аналіз витоків світогляду П. А. Тутковського. Мета статті зумовила необхідність розв'язання таких дослідницьких завдань: встановлення значення творчих ідей П. А. Тутковського в контексті сучасності; визначення й аналіз витоків його світогляду; розкриття ролі національного світогляду у процесі формування світогляду вченого.

Павло Аполлонович Тутковський був одним із визначних представників вітчизняної та світової науки кінця XIX – початку XX століть. Становлення його як ученого і мислителя відбувалося в досить важких умовах, що, однак, лише допомогло йому сформуватися як досліднику із самостійним науковим мисленням. За власними спогадами вченого, вже у п'ятому класі Першої Житомирської гімназії він почав виявляти підвищений інтерес до природничих наук, у яких "не було мертвого догматизму й усі висновки були науковообґрунтовані", природознавчі книжки приваблювали юнака перш за все "матеріалістичним світоглядом та відсутністю містицизму". Одночасно він почав захоплюватись ознайомленням "поза офіційними підручниками з кращими творами в галузі історичних та соціальних наук, а саме з творами Дрепера, Бокля, Е. Тейлора, Герберта Спенсера, Писарева, Чернишевського, Лаврова..." та інших [1: 5-6]. Хоча це читання було несистемним і без керівництва, воно без сумніву сприяло формуванню світогляду майбутнього мислителя.

Після закінчення гімназії із срібною медаллю та негативною характеристикою (саме за читання забороненої літератури), він вступив у 1878 р. на фізико-математичний факультет Київського університету св. Володимира. Утім, характеристика з гімназії, проігнорована в університеті, все ж підтвердилася. П. А. Тутковський взяв участь у студентських хвилюваннях, за що був після закінчення першого курсу виключений на рік з університету. На думку М. Ю. Костиці та Г. П. Мокрицького, цей факт опосередковано підтверджує, що читання забороненої літератури виховало в ньому загострену соціальну чутливість до суспільно-громадських явищ [2]. На це також вказує специфічний опис життя простих людей, що він спостерігав мандруючи нетрями Волинського Полісся: "На галявинах трапляються зрідка злиденні сільця, при вигляді яких мимохіть стискається від жалю серце... Із здивуванням запитуєш себе, як можуть жити люди на цих похмурих, підозрілих трясовинах" [3: 34]. На думку Г. І. Денисика та Б. Д. Панасенка, такий підхід П. А. Тутковського до справи яскраво віддзеркалює його гуманістичні погляди [4: 16].

Як зазначав Є. Андрос: "Сфера міжіндивідуальних стосунків, спілкування, комунікативна сфера завжди належали до фундаментальних вимірів людського світу. Так було впродовж віків. Так є і нині" [5: 226]. Саме у процесі навчання П. А. Тутковський долучився до природничо-наукової сфери знання. Завдяки ж власним якостям, будучи людиною енциклопедичних знань, прагнучи до

узагальнень та логічної довершеності у всіх своїх дослідженнях, П. А. Тутковський у своїй діяльності підійшов до вирішення проблем, котрі мали філософський характер і викликали в ньому досить жвавий інтерес: "Вивчення неорганічної природи у всій її сукупності... приводить нас до пізнання фактів та законів, дивовижних за своєю величиною, своєю продуктивністю, своїм захоплюючим інтересом і своїм філософським значенням" [6: 298].

Аналізуючи творчий спадок П. А. Тутковського, можна зробити висновок, що на формування його світогляду вплинули такі напрямки філософської думки як позитивізм, природничо-науковий матеріалізм та, особливо, еволюціонізм. Й це цілком закономірно, адже, по-перше: вони були одними з найбільш популярних у XIX ст., коли власне й відбувалося становлення світогляду вченого; по-друге: саме ці напрямки домінували у середовищі природничо-наукової інтелігенції того часу.

У XIX ст. природознавство, нагромадивши досить великий емпіричний матеріал, теоретично його узагальнювало. Натурфілософії як науці наук приходить кінець, відтак для багатьох мислителів ера метафізики закінчилася і почалася ера позитивного знання, ера позитивної філософії. Позитивізм як філософський напрямок базується на парадигмальній пізнавально-методологічній установці – позитивне знання може бути отримане як результат суто наукового пізнання [7: 527]. Найбільш відомими представниками так званого "першого" позитивізму були Огюст Конт, Джон Стюарт Мілль та Герберт Спенсер. Позитивізм не лише проголошував єдність наукового методу і його примат як інструменту наукового пізнання, але підніс до небес науку як єдиний засіб вирішення проблем, що віками мучили людство, йому властива віра в наукову раціональність [8: 370]. На нашу думку, вплив позитивізму на світогляд П. А. Тутковського не є елементарно зумовленим сферою діяльності. Методологія природничих наук відповідала самому способу його мислення: "Дуже захоплював сам характер природничої праці, де все засноване на фактичних підставах, де все точно обґрунтоване й може бути цілком перевірене; це є повна протилежність до гімназійної "науки", де все було догматичне, довільне й безпідставне. Присвятити все життя такій природничій роботі – це було для мене справжнє щастя" [1: 16-17]. Один з основних постулатів позитивізму, про те, що науковець має досягати позитивного, корисного для виробництва результату, активно реалізується у творчості П. А. Тутковського (взяти хоча б значну кількість науково-популярних статей) та, найбільш послідовно, в його громадській діяльності (популяризація наукових досягнень, робота в Комісії для вивчення природних багатств України тощо). Його дослідження значною мірою відповідають уявленням О. Конта про позитивну стадію людського пізнання, в якій людський розум визнає неможливість отримати абсолютне знання, відмовляється від дослідження походження і мети Всесвіту, і знання внутрішніх причин явищ для того, щоб зайнятися відкриттям їхніх законів, тобто незмінних відносин послідовності і подібності явищ. Зокрема, П. А. Тутковський, описуючи історію планети, уникає питань "Чому?", а ставить питання "Як?" та "Коли?". Та й то, за відсутності достовірних фактів, намагається не висувати жодних гіпотез. Зокрема, в питанні про походження життя: "Після азойського періоду в морях, більш охоловших, вже могло з'явитися і дійсно з'явилося життя, – утворились найпростіші рослини і тварини. Як і коли саме виникли ці живі організми, – цього ще до сьогодні неможна з точністю встановити через відсутність достатньої кількості залишків цих організмів". В кінці ж роботи він робить важливе зауваження, що висновки визначені даними, які "базуються не на довільних вигадках, – легендах чи повір'ях, а на нечисленних безперечних фактах..." [9: 12, 60].

Природничо-науковий матеріалізм (за термінологією "марксистсько-ленінської філософії" – "вульгарний матеріалізм" [10: 73]) був одним з найбільш впливових ідейних напрямків XIX – початку XX ст. Він розвинувся, насамперед, у середовищі найбільш активних представників так званого "третього стану": лікарів, учителів, інженерів тощо. Серед найбільш відомих речників природничо-наукового матеріалізму можна виділити Карла Фогта, Якоба Молешотта та Луї Бюхнера, ідеї яких близькі до позитивістських. Загалом, відмічаючи значні заслуги цієї течії в поширенні матеріалістичних настроїв серед природознавців і взагалі серед "читаючої" публіки їх необхідно характеризувати як популяризаторів матеріалізму в доступній та спрощеній формі. Відтак вага їх була настільки велика, настільки ж короткочасна [11: 85]. Вплив природничо-наукового матеріалізму на світогляд П. А. Тутковського не набув значного рівня. Опосередковано його можна простежити через згадування вченим у своїй автобіографії факту захопленості в молоді роки читанням робіт Дмитра Івановича Писарева – російського публіциста та літературного критика, популяризатора природничо-наукових теорій, відомого як прихильника природничо-наукового матеріалізму. Зокрема, він відстоював ідею, що просвіта та розум, залучення до природничо-наукового знання здатні здійснити розумову емансипацію людини через популяризацію матеріалізму [7: 518]. Крім того, П. А. Тутковського зближує з представниками природничо-наукового матеріалізму негативне ставлення до ролі релігії в суспільстві. Так, порівнюючи роль науки та релігії в побутовому житті, в індивідуальній та суспільній моральності людей, відзначає вплив релігії як такий, що "був завжди дуже невеликий": "Справжній гуманізм та висока моральна цивілізація", – наголошував П. А. Тутковський, – "розвивалися незалежно від релігій" [12: 457].

На відміну від природничо-наукового матеріалізму, еволюційна ідея наскрізно пронизує усю творчість П. А. Тутковського. Важливо усвідомлювати, що ні сам образ еволюціонізму, ні моделі та прог-

рами, пов'язані з ним, не мають абсолютного та завершеного характеру [13: 16]. Відтак, варто говорити про багатовимірний вплив на світогляд П. А. Тутковського ідей адептів еволюціонізму – Ч. Лайєля, Ж.-Б. Ламарка, Ч. Дарвіна, Г. Спенсера, Е. Тейлора та ін. Основні положення їхніх концепцій співзвучні ідеям П. А. Тутковського. Зокрема він зазначав, що "вся природа Землі, і неорганічна (материки, моря, океани, гори, низовини, ріки, озера та ін.), і органічна (усі рослини, тварини і сама людина) не з'явилися на світі одразу, не були створені, але виникли шляхом довгих повільних змін, – шляхом поступового природного розвитку (еволюції)". Учений наголошував, що уся природа Землі і тепер потрохи змінюється, розвиток її просувається далі, "точно так, як і розвиток людини" [9: 60].

П. А. Тутковський підтримував ідеї Едварда Барнета Тейлора – відомого антрополога та загальноновизнаного провідника раннього англійського еволюціонізму. Зокрема погоджувався з ним, що певно "жоден народ не повернеться до попереднього варварства, як тільки не зміниться сама природа Землі" [12: 458]. Водночас, П. А. Тутковському не властивий погляд на історичний соціокультурний процес як однолінійну еволюцію. Скоріше він наближається до Г. Спенсера, не наполягав на незворотності розвитку суспільства за наперед визначеними етапами, а, навпаки, підтримував думку, що вони розвиваються як відповідь на їхнє соціальне та природне оточення [14: 49]. Зокрема, П. А. Тутковський вважав, що в еволюції культури, як у кожній еволюції, бувають тимчасові й місцеві епохи занепаду. Еволюція культури, поступ, рух наперед, хоча й загальнохарактерні для всього людства, визначаються певними умовами: талановитістю народу, здатністю його правильно, терпляче та безперервно працювати; встановленням поділу праці або диференціацією функцій у громаді; певної густоти; переходом до осілого способу життя; наявністю в народі суспільного почуття, солідарності та об'єднання; природними умовами [12: 458].

У багатьох дослідженнях П. А. Тутковським використовується принцип актуалізму, опрацьований видатним британським геологом Чарльзом Лайслем. Суть актуалізму (чи уніформізму) – постулювання ідеї, що на основі вивчення сучасних процесів можна висновувати про аналогічні процеси минулого [7: 18]. На думку Ч. Лайєля, можна і необхідно припускати, що в минулі геологічні епохи діяли такі ж самі і ті ж самі геологічні сили, котрі визначають образ планети і нині: вулкани, вітри, землетруси, сонячне світло, вода тощо. Інакше кажучи, для пізнання минулого Землі людям немає не протрібно залучати надприродні та потойбічні сили [15: 96]. Саме з таких позицій виходив П. А. Тутковський, аналізуючи природу та місце в ній людини. Він наголошував, що про минуле Землі може нам оповісти лише сама її природа: "Немає жодних підстав думати, що на Землі колись творилися якісь дива, що на Землі діяли якісь інші сили, ніж тепер". Учений вказував на сучасні природні зміни в результаті дії води, вітру, сонця, підземного тепла, рослин і тварин, та відсутність втручання у життя природи якихось надзвичайних сил, висновував, що так було і за попередніх часів: завжди на Землі відбувалися повільні зміни морів та суходолів, гір та низовин, працювали морські хвилі, річки та струмки, тощо. Оскільки, усі ці природні події залишають по собі певні, цілком виразні і визначені сліди або наслідки, то "якщо ми добре вивчимо ці наслідки, то вони будуть для нас прикметами минулих подій на Землі". За цими прикметами можна пізнавати й відбудовувати колишні природні події. "Треба тільки пильно спостерігати, що саме тепер робиться у природі", – підсумовував він [9: 4-5].

Еволюціоністський позитивізм, домінував у свідомості європейської та північноамериканської інтелігенції аж до початку Першої світової війни. І представники української думки не були виключені з цього процесу. Тому, разом з М. П. Драгомановим, М. С. Грушевським, М. М. Ковалевським, М. І. Костомаровим та ін., П. А. Тутковський цілком логічно був прихильником концепцій О. Конта та Г. Спенсера.

У руслі даних напрямків формуються сциєнтистські погляди вченого. Він розглядає науку як одну з визначальних характеристик сучасності. Наголошує, що становленню та розвитку справжнього гуманізму та високої моральної цивілізації найдужче сприяла наука і лише "точна природнича наука довела справжню рівність усіх людей та однакове право їхнє на щастя, тільки наука надала підґрунтя старовинним змаганням людей до свободи, рівності та братерства", саме "з представників науки були ініціатори та провідники гуманних та альтруїстичних принципів у індивідуальному та суспільному житті; тільки наука створила й просуває вперед справжній поступ людства" [12: 457].

П. А. Тутковський належав до когорти вчених, які, з одного боку, завершували епоху класичного природознавства, з іншого – закладали підвалини сучасних посткласичних географії, геології та екології. Відтак, цілком логічно, що на формування світоглядних засад П. А. Тутковського вплинули основні тогочасні досягнення науки. Зокрема, це стосується його вчення про біосферу, що зазнало ремінісцентного впливу ідей попередників. Французький натураліст Ж.-Л. Бюффон започаткував ідею про органічні частинки або молекули. Німецький філософ Г.-В. Лейбніц ввів поняття монад. Ідея про синкретизм живого і неживого дістала своє продовження у працях французького еволюціоніста Ж.-Б. Ламарка, який власне і ввів у науковий обіг термін "біосфера", як і термін "біологія". Та, як зазначає В. С. Крисаченко [16: 7], чи не найближче до новітніх уявлень про біосферу наблизився у своїх роздумах німецький географ-енциклопедист О. фон Гумбольдт, зокрема у фундаментальній багатотомній праці під назвою "Космос". Визначальній ліній природознавства Нового часу на пошук індивідуальних особливостей будови та життєвих функцій організмів, найдрібніших відмінностей

між ними, описові дедалі нових речей та об'єктів універсуму, О. фон Гумбольдт протиставив пошук загальної підстави законів організованості природних тіл, їхньої єдності та взаємозумовленості: "Узагальнення фізичних законів та виклад загальних висновків, – підкреслював натураліст, – належать вченню про Космос, котре, щоправда, є для нас ще й досі індуктивною наукою. Матеріалом для цього вчення слугує опис життя організмів (тварин та рослин) в умовах ландшафтних і місцевих взаємозв'язків з різноманітними формами земної поверхні, кожна з яких є лише незначною частиною всього життя нашої планети" [17: 92-93]. О. фон Гумбольдт намагався охопити цілісним поглядом явища еволюційного сходження від найпростіших форм матерії до найскладніших. Ідеї О. фон Гумбольдта були в подальшому отримали розвиток в працях австрійського геолога Е.-Ф. Зюсса, зокрема в його тритомнику "Образ Землі", де докладно проаналізовано феномен біосфери та викладено його розуміння як особливої геологічної оболонки планети, поряд з такими відомими і важливими оболонками як сфера води (гідросфера), повітря (атмосфера) та мінеральних структур (літосфера) [18: 20].

Висновки світоглядного рівня закорінені почасти в глибинні архетипи людського мислення загалом, а почасти в особливості ментальності та традицій осягнення навколишнього середовища того чи іншого етносу. Тому закономірно, що ідеї П. А. Тутковського пов'язані з потужною національною світоглядною та науковою традицією в особі ряду видатних українців: Данила Михайловича Велланського (Кавунника) (1774 – 1847), Михайла Олександровича Максимовича (1804 – 1873) та Миколи Васильовича Гоголя (1809 – 1852).

М. О. Максимович – учений енциклопедист, відомий фахівець у галузі історії, філології, етнографії, біології. У так званий "московський період" (1823 – 1834 рр.) видрукував кілька узагальнюючих натуралістичних праць. Учений схилився до розгляду живої природи в її цілісності та розвитку, зокрема, він зазначав: "Отже, не з ланцюгом чи драбиною уподібнюється царство рослин; але скоріше його можна уподібнити мережі, в якій, так би мовити, схоплене життя рослини і перепинено її устремління!" [19: 357]. Таким чином, М. О. Максимович, на відміну від пануючих на той час таксономічного та есенціалістського підходів до феномену життя пропонує розглядати спільноту живого на планеті як певну мережу, тканину біоти. Ця ідея була блискуче розвинена П. А. Тутковським у його концепції біосфери.

На відміну від М. О. Максимовича, що в подальшому присвятив себе національному відродженню, освіті та письменству, Д. М. Велланський повністю присвятив себе медико-біологічним пошукам. Він відомий насамперед своїми медичними та натурфілософськими трактатами, в яких він намагався синтезувати класичну українську натурфілософію з новітніми європейськими віяннями, зокрема, філософією природи Шеллінга. У вченого особливе бачення динаміки живої та неживої природи, структура якої та взаємодія природних сил виступають основою існування та класифікації наук про природу. Роблячи наголос, що в довідці головне – суть зв'язки, функції, мислитель наближається до еволюційного та екологічного стилів мислення. Д. М. Велланський вживає термін "органічна сфера", який, по суті, наближається до поняття "біосфера" П. А. Тутковського: "Єдина сутність життя є внутрішній центр, а нескінченна множина її форм складає зовнішню периферію органічної сфери, яка в загальному витворі і в конкретних видах постає цілісною, влаштованою з центру і периферії... Як всі частини і системи одного органічного тіла містяться в єдиному його складі, так особливі організми відносяться до загального органічного світу..." [19: 358].

М. В. Гоголь відомий не лише як митець, але й науковець, історик та педагог. Проте значний внесок зробив і як натураліст, причому нового типу світогляду. Аналіз його антрополого-географічних творів розкриває намір автора обґрунтувати як системне, так і історичне бачення Землі, враховуючи вплив обставин навколишнього природного середовища на минуле, характер і долю народів. У праці "Думки про географію" М. В. Гоголь описав власну концепцію географічної науки та методів її пізнання. Він звертає увагу на велику кількість найдокладніших подробиць, огорнутих у "бездумну та дивну форму викладання", що потребує надзвичайної пам'яті. У голові ж, вважає вчений, такий феномен не утримується як єдине ціле, а постає як "ретельно оброблені, розрізнені частини, якими не керує одне потужне життя". Отож викладання географії у школі необхідно зосередити на створенні цілісного образу планети. На думку вченого, об'єктами фізичною географії є ландшафти, географічні утвори, царства рослин і тварин, людство. Відтак вона концептуально передуює "Загальному землезнавству" П. А. Тутковського. Прикметно, що М. В. Гоголь фактично закликав вивчати вплив природи на людину: "Твори мистецтва взагалі явлені дотепер у географів виїмково... Вони відрубані, як сокирою, від свого джерела. Я вже не кажу про те, що в них взагалі не представлений цей шлюбний союз людини з природою..." [19: 361-362, 364].

Цілком природно, що в такій інтелектуальній традиції, у руслі світових набутоків у сфері наук про Землю та цілісного екофільного національного світогляду формувалася власна концепція біосфери П. А. Тутковського. Якщо ж розглядати останню у контексті біосферних ідей В. І. Вернадського, то цілком правомірним є твердження про усталюваність на тогочасних українських теренах парадигми цілісності світу, єдності людини та природи, людиновимірності людських діянь.

Отже, як і в більшості природничо-наукової інтелігенції того часу, на процес формування

світогляду П. А. Тутковського найбільший впливали позитивізм та еволюціонізм. Він із завзяттям приймає проголошений позитивізмом примат наукового методу як інструменту наукового пізнання, визнає науку як єдиний засіб вирішення проблем, що віками мучили людство. Еволюційні ідеї Ч. Дарвіна, Г. Спенсера, Е. Тейлора та ін. наскрізно пронизують творчу спадщину вченого, у якій немає місця креаціоністським уявленням. Слідом за Г. Спенсером, П. А. Тутковський надає еволюції універсального значення. Вплив природничо-наукового матеріалізму, як одного з найбільш впливових ідейних напрямків XIX – початку XX ст., на світогляд П. А. Тутковського можна визначити як незначний. У руслі даних напрямків формуються сциентистські погляди вченого.

На формування світоглядних засад П. А. Тутковського вплинули основні тогочасні досягнення науки, зокрема ідеї цілісного осягнення довкілля. Оскільки міркування світового масштабу завжди укорінені почасті в глибинні архетипи людського мислення загалом, а почасті в особливості ментальності та традицій осягнення навколишнього середовища того чи іншого етносу, то й біосферні узагальнення П. А. Тутковського розвивалися як на основі світових набутків у сфері наук про Землю (ідеї Ж.-Л. Бюффона, Г.-В. Лейбніца, О. фон Гумбольдта, Е.-Ф. Зюсса), так і у руслі та цілісного екофільного національного світогляду (міркування Д. М. Велланського, М. О. Максимовича, М. В. Гоголя). Такими є основні джерела світогляду П. А. Тутковського. Більш ґрунтовне та всебічне вивчення їх, безумовно ще попереду, як і узагальнення традиції цілісного осягнення довкілля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Тутковський П. Академік Павло Тутковський. 1859 – 1928. (Автобіографія). – К. : Академія наук, 1929. – 20 с.
2. Костриця М., Мокрицький Г. Кому не сподобалися краєвиди України (П. А. Тутковський) // Репресоване краєзнавство 20 – 30 рр. – К., 1991. – С. 73 – 79.
3. Тутковський П. Полесские "окна" // Землеведение. – 1899. – Кн. 4. – С. 29 – 82.
4. Денисик Г., Панасенко Б. П. А. Тутковський як органічний сплав науковця та лірика природи // Наукові засади збалансованого розвитку регіону / Голов. ред. М. Костриця. – Житомир : В. Котвицький, 2008. – С. 14 – 17.
5. Філософія: Світ людини. Курс лекцій: Навч. Посібник / В. Табачковський, М. Булатов, Н. Хамітов та ін. – К. : Либідь, 2003. – 432 с.
6. Тутковський П. Земная кора и задачи ее изучения // Наука и жизнь. – 1893. – № 19. – С. 298 – 299.
7. Новейший философский словарь / Сост. А. Грицанов. – Мн. : Изд. В. Скакун, 1998. – 896 с.
8. Історія філософії: Підручник для вищої школи. – Харків : Прапор, 2003. – 768 с.
9. Тутковский П. Как произошла наша земля. – К. : Гос. изд. Украины, 1923. – 61 с.
10. Філософський словник / За ред. член.-кор. АН УРСР В. Шинкарука. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1973. – 600 с.
11. Зотов А. Современная западная философия: Учебн. – М. : Высш. шк., 2001. – 784 с.
12. Тутківський П. Загальне землезнаство. Підручник для вищих шкіл і для самоосвіти. – К. : Державне видавництво України, 1927. – 496 с.
13. Крисаченко В. Философский анализ эволюционизма / Отв. ред. В. Храмова; АН УССР. Ин-т философии. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 216 с.
14. История социологии в Западной Европе и США. Учебник для вузов / Отв. ред. — академик РАН Г. Осипов. — М. : Изд. Норма, 2001. – 576 с.
15. Крисаченко В. Людина і біосфера: основи екологічної антропології / Підручник. – К. : Заповіт, 1998. – 688 с.
16. Крисаченко В. Антроповіталізм – світоглядна парадигма XX століття // Антропоцентризм і віталізм: сучасний синтез / В. Крисаченко, О. Митропольський, В. Табачовський та ін., В. Крисаченко, С. Теслюк (відп. ред.); Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, Луцький державний технологічний університет. – Луцьк : Надтир'я, 2000. – С. 4 – 27.
17. Гумбольдт А. фон. Картины природы. – М. : Географгиз, 1959. – 269 с.
18. Крисаченко В., Мостяев О. Україна: природа і люди. – К. : НІСД, 2002. – 623 с.
19. Людина і довкілля. Антологія: У 2 кн. Кн. 2: Людина і довкілля в українській духовності / Уклад., автор вступ. розділів, біогр. Довідок та коментарів В. Крисаченко. – К. : Заповіт, 1995. – 432 с.

Матеріал надійшов до редакції 19.06. 2009 р.

Химич П. П. Истоки мировоззрения П. А. Тутковского.

В статье отмечено, что П. А. Тутковский принадлежал к когорте ученых, которые, с одной стороны, закладывали фундамент современной науки, с другой – упрочивали новую парадигму целостности мира, единства человека и природы. Проанализированы влияния современной ученому философской мысли и достижений тогдашней науки. Установлено, что его биосферные обобщения развивались как на основе мирового достояния в сфере наук о Земле, так и в русле национального мировоззрения.

Khimych P. P. Sources of World View of P. A. Tutkovskiy.

In the article it is generalized, that P. A. Tutkovskiy belonged to the cohort of scientists, who, on the one hand, mortgaged foundations of modern science, on the other – strengthened the new paradigm of integrity of the world, unity of man and nature. Influences of modern to the scientist philosophical idea and achievements of that time science are analysed. It is set that his biosphere generalizations developed both on the basis of world properties in the field of sciences about Earth and in a river-bed of world view.